

Een zegen voor kunst en cultuur

Paul Schnabel De komende twintig jaar komen er anderhalf miljoen 65-plussers bij. De kosten van de pensioenen, nu al 50 miljard per jaar, zullen navenant stijgen, om over de kosten van de gezondheidszorg nog maar niet te spreken. Toch heeft de vergrijzing ook grote positieve gevolgen. Kunst en cultuur kunnen de vergrijzing verzilveren, door te profiteren van de groeiende groep vaak kapitaalkrachtige senioren met een zee aan vrije tijd.

Eerst maar even een hardnekkig misverstand uit de weg ruimen. In tegenstelling tot wat bijna iedereen denkt, is Nederland nog helemaal niet vergrijsd. Dat gaat wel gebeuren, maar nog steeds zijn we in West-Europa na Ierland het minst vergrijsde land. Als we voor de mate van vergrijzing van een land het aandeel van de bevolking nemen dat 65 jaar of ouder is, dan praten we dit jaar in Nederland over bijna 16 procent van de bevolking.

In Zweden, Duitsland en Italië heeft men inmiddels de 20 procent bereikt en in Japan gaat het al om ongeveer een kwart van de bevolking. Nederland bereikt het percentage van 20 in 2020; het duurt nog tot 2030 eer 65-plussers een kwart van de bevolking uitmaken. Veel hoger zal het niet worden, omdat dan de grote babyboomgeneratie, geboren tussen 1945 en 1955, geleidelijk uitsterft.

Het gaat bij de vergrijzing wel om grote aantallen. (Campen 2008; Knook 2008) Toen de AOW ruim een halve eeuw geleden definitief

werd ingevoerd, waren er op een bevolking van nog geen 12 miljoen mensen nauwelijks een miljoen 65-plussers; inmiddels zijn dat er meer dan 2,5 miljoen op een bevolking van 16,5 miljoen. Omdat de eerste jaargangen van de babyboomgeneratie nu de pensioenleeftijd bereikt hebben, neemt het aantal 65-plussers snel toe: in 2020 tot 3,3 miljoen en in 2030 tot 4,1 miljoen. Naar verwachting zal de omvang van de groep ouderen dan nog een hele tijd rond dat aantal blijven hangen, omdat het effect van de verkleining van de geboorteaargangen na 1960 weer teniet zal worden gedaan door de nog steeds – en zelfs snel – stijgende levensverwachting.

Simpel gezegd komt het erop neer dat bijna iedereen de 65 haalt. En als we daarna opnieuw de levensverwachting berekenen, komen we nu al uit op een gemiddelde van nog ongeveer twintig levensjaren extra. Omdat de meeste werknemers al voor hun 65ste met pensioen gaan, is het aantal pensioenjaren zelfs nog wat hoger. De kosten

van de pensioenregelingen voor zoveel mensen gedurende zoveel jaren zijn gigantisch en belopen nu al meer dan 50 miljard euro per jaar. Dat bedrag stijgt snel en dat leidt tot grote bezorgdheid over de kosten van de vergrijzing, temeer daar ook de kosten van de gezondheidszorg voor een belangrijk deel worden gemaakt ten bate van de oudere bevolking. De zorgkosten voor de ruim 1650 100-plussers zijn ongeveer vier keer zo hoog als hun gezamenlijke pensioen.

Geen eenduidig begrip

Overigens bestaat er geen algemeen aanvaarde definitie van vergrijzing. Het begrip spreekt iedereen aan, maar er kan van alles mee bedoeld worden. Er wordt al van vergrijzing gesproken als het personeelsbestand van een organisatie voor een belangrijk deel uit 40-plussers bestaat. Macro-economisch wordt met vergrijzing vooral bedoeld op de geleidelijke verschuiving in de kwantitatieve verhouding tussen werkenden en niet-werkende ouderen. Dat is vooral van belang voor de betaalbaarheid van de AOW, omdat de AOW voor het overgrote deel direct betaald wordt uit de premies die uitsluitend door de werkende bevolking opgebracht worden. Nog niet zo lang geleden waren er vier werkenden op elke niet-werkende

oudere, binnen niet al te lange tijd zal de last van de AOW moeten worden gedragen door gemiddeld twee werkenden per gepensioneerde. (Commissie Goudswaard 2010)

Hier hanteer ik het begrip ‘vergrijzing’ vrij losjes en zal ik er ook een wisselende betekenis aan toekennen. Soms zal het inderdaad gaan om de 65-plussers, soms ook om de veel grotere groep van 50-plussers met veel vrije tijd, ook al zijn ze misschien nog aan het werk. De kinderen zijn het huis uit,

Straks moeten elke twee werkenden de last dragen van één gepensioneerde

men voelt zich nog heel vitaal en wil graag (weer) oppakken wat door de tijdrovende en geldverslindende zorg voor de kinderen al te lang is blijven liggen. Soms zal ik vergrijzing ook in de wat zorgelijker betekenis van een geleidelijke veroudering van het publiek gebruiken. In het bezoek aan concerten met klassieke muziek tekent zich bijvoorbeeld een dalende belangstelling van jongere generaties af. De gemiddelde leeftijd van het publiek neemt daardoor toe. Dat geldt overigens ook voor een deel van de populaire cultuur. Bij een dancemanifestatie zal niet gauw een oudere worden aangetroffen, maar bij een optreden van pop- en rockgroepen uit de jaren '60 en '70 des te meer. Ook de musical is geliefd bij jong en oud.

Meer vrije tijd

Omdat tegenwoordig in de meeste huishoudens zowel de man als de vrouw buitenshuis werken, is de vrije tijd in de leeftijdsgroep tot ongeveer 60 jaar in de afgelopen 25 jaar behoorlijk

afgenomen. Daar staan wel meer middelen tegenover om de vrije tijd naar eigen smaak en stijl vorm te geven. Boven de 50 komt daar geleidelijk ook weer meer tijd voor beschikbaar en dat wordt uiteraard nog meer bij pensionering. Kunst en cultuur bieden veel mogelijkheden om de nieuwe vrije tijd te benutten. Theater-, concert- en museumbezoek liggen al meteen voor de hand, maar ook valt te denken aan tochtjes naar historische monumenten en plaatsen, aan het opbouwen van een kunstverzameling, aan de actieve beoefening van een kunstdiscipline of aan cultureel getoonzette reizen naar het buitenland. Het bestaat allemaal en er wordt ook intensief gebruik van gemaakt.

In de Europese Unie hoort Nederland zelfs tot de landen met de hoogste cultuurparticipatie. De verschillen tussen de landen zijn enorm. Bijna 60 procent van de Nederlanders boven de vijftien jaar gaat minstens één keer per jaar naar het theater, in de ons omringende landen is dat tot ongeveer de helft minder. (Broek 2009, 277) Dat is – net zo min als dat bij vergrijzing het geval is – niet in overeenstemming met het beeld dat Nederlanders daar zelf van hebben. Toch is het zo, ook de traditionele cultuurnaties als Frankrijk en Italië en zelfs het ‘Bildungsland’ bij uitstek, Duitsland, blijven op bijna alle terreinen van cultuurparticipatie duidelijk achter bij Nederland – en bijvoorbeeld ook bij Denemarken en Zweden.

Nederlanders worden in het nationale cultuurdebat door de zaakwaarnemers van de kunsten graag afgeschilderd als cultuurbarbaren. Michaël Zeeman was er zeker van dat elke Italiaanse ober ‘zijn Dante’ kende, maar dat geen Nederlandse politicus thuis was in Vondel. Dat laatste is waar, net zo waar als het eerste onwaar is. Het kan zijn dat de Italiaanse ober trots is deel uit te maken van een natie die Dante heeft voortgebracht – of Michelangelo en Leonardo da Vinci –, maar dat moet toch niet veel serieuzer genomen

worden dan de illusie van de Nederlandse politicus dat hij eigenlijk een representant is van de avontuurlijke en ondernemende VOC-mentaliteit. Hoe noordelijker het land, hoe meer er gelezen wordt en hoe vaker men een museum of theater bezoekt.

Praktische bezwaren

In analogie daarmee geldt ook dat met het stijgen der jaren ook de belangstelling voor kunst en cultuur toeneemt. Daar zit wel een bijna natuurlijke grens aan. Echt oude mensen gaan er minder vaak op uit en komen dus ook minder vaak in een museum, een toneel- of concertzaal. Soms omdat ze het lichamenlijk te vermoeiend of te lastig vinden, maar steeds vaker ook omdat ze ‘s avonds niet graag meer de straat op gaan of bang zijn om in het donker te rijden. Wie door het overlijden van de partner alleen op stap moet, doet dat minder gemakkelijk. Uiteraard beperken ook ongemakken als toenemende doofheid of afnemende cognitieve vermogens de mogelijkheid om nog van het culturele aanbod gebruik te maken. De oudste leeftijdsgroep is er bovendien nog niet aan gewend om via internet te kijken wat er te doen is of kaartjes voor een voorstelling te bestellen.

Dat is een achterstand die wel snel kleiner wordt. Wie nu met pensioen gaat, hoeft echt niet meer op cursus om te leren hoe je een computer bedient. De nieuwe senioren werken er meestal al jaren mee en hebben inmiddels ook al jaren een internetverbinding. Nederland hoort tot de landen met de hoogste computer- en internetdichtheid thuis. (Huysmans 2010) Net als bij televisie is het verzadigingspunt, tussen 95 en 100 procent van de huishoudens, vrijwel bereikt – wie er geen heeft, wil er ook geen. Voor jongere ouderen biedt de combinatie televisie-internet-mobiele telefoon de garantie dat de toegang tot nieuwe informatie, inclusief het downloaden van muziek en film of het bestellen van tickets, probleemloos bewaard blijft. Mede

daardoor zal de leeftijdsgrens waarop iemand het contact met het culturele aanbod kwijtraakt, blijven stijgen. Ouderen blijven vergeleken met vorige generaties langer jong, vitaal en gezond.

Het sterkst zal zich dat in de belangstelling voor kunst en cultuur manifesteren bij de hoogopgeleide ouderen. Altijd al is er een zeer hoge correlatie tussen cultuurparticipatie en opleidingsniveau geweest. De babyboomgeneratie is de eerste lichter geweest die ook als daar thuis het geld niet voor was, heeft kunnen studeren. Een halve eeuw geleden had van de beroepsbevolking nog geen 5 procent een opleiding op het niveau van een hogeschool of universiteit, inmiddels is dat ongeveer 35 procent. Nog altijd is cultuurparticipatie bij volwassenen vooral hoog bij de hoogopgeleiden, maar het aandeel van de hoogopgeleiden dat ook kiest voor de meer traditionele vormen van cultuur is niet meegegroeid met het opleidingsniveau. Bovendien wordt ook door degenen die wel kiezen voor het Concertgebouw of – straks weer – het Stedelijk Museum de afstand tussen hoge en lage cultuur niet meer gezien als een onoverbrugbare kloof. De populaire cultuur is geen verboden gebied meer, al is er aan de andere kant van de kloof weinig belangstelling om ook tot het publiek van de hoge cultuur te gaan behoren.

Tegen de verwachting in wordt de grens tussen hoge en lage cultuur maar vanuit één richting overschreden. Het cultuurparticipatiebeleid is tragisch genoeg altijd gericht geweest op de andere richting. Nog altijd overheerst in dat beleid het verheffingsideaal, maar het verlangen om zich te laten verheffen is bij de niet-participanten niet of nauwelijks meer aanwezig. Er is overigens ook geen angst meer om de drempel van de traditionele cultuurtempels over te gaan,

Binnen de EU hoort Nederland tot de landen met de hoogste cultuurparticipatie

het ontbreekt eenvoudigweg aan interesse zolang het aanbod niet aan de eigen smaak en belangstelling tegemoet komt. Voor alle groepen, hoogopgeleiden zowel als laagopgeleiden, geldt wel dat de financiële drempel te hoog kan zijn. Een hoge entreeprijs werkt minder belemmerend als het om een eenmalig bezoek van een ook als uitzonderlijk beleefd evenement gaat, maar vooral bij de podiumkunsten van de gevestigde cultuur is geregeld bezoek gebruikelijk en dan kan de entreeprijs wel degelijk een belemmering gaan vormen.

Welvarende ouderen

Financieel hebben de ouderen het overigens in Nederland het beste van alle leeftijdsgroepen. Dat geldt zowel voor de hoogte van het inkomen als voor de omvang van het vermogen. Tot ongeveer 40 jaar wordt nauwelijks vermogen opgebouwd, bij de 50- tot 55-jarigen ligt de mediaan (de helft meer, de helft minder) al bij 123.000 euro, om bij de 65- tot 70-jarigen op te

lopen tot 164.000 euro (Claessen 2010). Geen leeftijdsgroep komt hoger uit en de schulden zijn er dan al van afgetrokken. Ook de inkomenspositie van ouderen is gunstig. Statistisch gezien komt armoede zelfs nergens minder voor dan onder 65-plussers. (SCP 2010) Veel uitkeringsgerechtigden gaan er in inkomen op vooruit als ze 65 worden. De AOW ligt vaak hoger dan de uitkering en vanaf 65 jaar hoeven er geen sociale premies meer betaald te worden, waardoor in feite de eerste belastingschijf wegvalt. De meeste mensen ontvangen boven hun AOW nog een aanvullend pensioen, al is dat vaak heel bescheiden, en voor 65-plussers zijn er allerlei kortingsregelingen, ook op het gebied van kunst en cultuur.

In combinatie met meer vrije tijd maakt dat de groeiende groep ouderen, gepensioneerd of niet, tot een aantrekkelijke en belangrijke doelgroep, ook voor aanbieders op cultureel gebied. Bibliotheken, tentoonstellingen, concerten, toneelvoorstellingen, lezingen – het zijn vooral de ouderen die er graag naar toe gaan. Toch zijn ze, ook in het cultuurbeleid, zelden de doelgroep die men het eerst en het liefst zou willen bereiken. Het is zelfs bijna verwijtbaar wanneer het publiek vooral uit ouderen blijkt te bestaan.

Alle ogen zijn gericht op de jongeren en steeds meer ook op de etnische minderheden. Om hen te bereiken worden – gedwongen door de bezuinigingen overigens steeds vaker: werden – extra middelen ter beschikking gesteld. Staatssecretaris Rick van der Ploeg ging er ruim tien jaar geleden ook van uit dat daardoor tevens een vernieuwing van het aanbod zelf tot stand zou kunnen komen. (Ploeg 1999) Dat is een misverstand, de acceptatie van het nieuwe en het experimentele is juist gemakkelijker voor wie al veel culturele ervaring heeft. Alle cultuurparticipatie-onderzoeken laten dan ook zien dat het erg moeilijk is om mensen die niet uit zichzelf interesse tonen, te verleiden tot

museum-, toneel- of concertbezoek. Scholieren worden vaak klassikaal met kunst en cultuur in aanraking gebracht. De eventueel gewekte belangstelling dooft meestal uit in de puberteit en adolescentie, terwijl ook de jongere volwassenen, als ze al belangstelling hebben, meestal geen zin, ‘puf’, tijd of geld hebben om naast het werk, het huishouden, de kinderen en de sport ook nog regelmatig van het culturele aanbod te genieten.

Bij ouderen is dat anders. De kinderen zijn het huis uit, de financiële middelen ter vrije besteding zijn ruimer, er is meer vrije tijd en meestal ook meer rust in het bestaan. In principe laat dat meer ruimte voor cultuurparticipatie. Toch wordt met de wensen en behoeften van ouderen door de culturele aanbieders gemiddeld nog weinig rekening gehouden. Dat geldt voor de programmering en de werving, maar vooral ook voor de voorzieningen zelf. In musea is er meestal heel weinig gelegenheid om comfortabel te zitten, toelichtende teksten zijn meer niet dan wel op ooghoogte aangebracht en vaak heel moeilijk te lezen voor wie geen arendsogen meer heeft. Avondvoorstellingen beginnen in Nederland nog vrijwel altijd pas om acht uur of nog wat later. Bijna nergens kun je je drankje voor in de pauze al van tevoren bestellen zodat het klaarstaat en je niet eindeloos in het gedrang bij het buffet hoeft te staan. Toiletten zijn er, zeker voor vrouwen (de meerderheid van het publiek), meestal veel te weinig.

In het algemeen hechten ouderen er ook meer dan jongeren aan dat alles schoon, ordelijk, goed verlicht en gemakkelijk toegankelijk is. Ze verwachten een voor Nederlandse begrippen hoog serviceniveau. De theaters van Joop van den Ende kunnen wat dat betreft als voorbeeld dienen. Daar wordt klantgerichter gewerkt dan in de niet-commerciële sector, waar toch nog altijd meer vanuit de positie van de producent wordt gedacht. Een gezellige en gastvrije sfeer wordt

soms zelfs welbewust gemeden. De restaurants en cafés van culturele voorzieningen zijn bijna altijd extreem lawaaierig, omdat er door een ongelukkig huwelijk tussen functionaliteit en esthetiek voor het interieur vrijwel alleen harde en gladde materialen worden gebruikt. Omgevingslawaai is altijd vervelend, maar juist ouderen kunnen daar echt veel last van hebben. Ze gaan dan liever naar huis of komen helemaal niet.

Vrouwen als cultuurdragers

Als de aandacht in positieve zin meer gericht zou worden op de oudere bezoeker, is het van belang daarbij vooral rekening te houden met de wensen van vrouwen. De aanbieders van kunst en cultuur zijn vooral mannen, maar de afnemers zijn in eerste instantie vrouwen. Zij nemen het initiatief voor het culturele uitje en zij zorgen ervoor dat de mannen meekomen, al was het maar omdat niemand graag alleen naar de opera of het toneel gaat. Bij de mannen die het initiatief nemen, vormen de homo's een naar verhouding zwaar oververtegenwoordigde groep. De aanbieders richten zich echter noch specifiek op hen, noch specifiek op vrouwen. Er is hier bijna sprake van een taboe. Iedereen weet hoe de verhoudingen echt liggen, maar daar wordt niet over

gesproken, laat staan naar gehandeld. De sociale wenselijkheid en de politieke correctheid leiden tot een grotendeels vergeefse aandacht voor de groepen die niet dan met grote moeite en zelden blijvend te bereiken zijn.

Vrouwen, niet noodzakelijkerwijs oudere vrouwen, zijn ook oververtegenwoordigd in de kunstbeoefening door amateurs. (Broek 2009) Uiteraard is er een verband tussen het zelf beoefenen van een bepaalde artistieke

De afnemers van kunst en cultuur zijn in eerste instantie vrouwen

discipline en de geneigdheid tot het bezoeken van het professionele aanbod op dat gebied. Wat men zelf leuk vindt om te doen en waarvan men in veel gevallen ook de kwaliteit van het professionele aanbod kan beoordelen en waarderen, is ook leuk om als luisteraar of kijker mee te maken. Van een overgang van de amateurpositie naar de professionele uitoefening van het vak is zelden sprake, maar dat wordt ook niet nagestreefd.

De vergrijzing verzilverd

Ouderen die een vermogen hebben opgebouwd, hebben na hun dood ook wat – en steeds vaker is dat veel – na te laten. Het grootste deel van de acht miljard euro die in Nederland op jaarbasis vererfd wordt, gaat naar de kinderen, die overigens meestal zelf al niet meer tot de jongsten behoren. Veel mensen laten hun vermogen of een deel daarvan na aan een goed doel. Van de ongeveer vier miljard euro die per jaar, ook buiten erfenissen om, aan een goed doel geschonken wordt (iets minder dan 0,7

Paul Schnabel

is directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau en universiteitshoogleraar aan de Universiteit Utrecht

procent van het bbp) gaat overigens minder dan 10 procent naar kunst en cultuur. (Schnabel 2010) Godsdienstige doelen staan nog altijd op de eerste plaats, kunst staat op de zevende plaats. Niettemin kent het Prins Bernhard Cultuurfonds inmiddels al meer dan 250 fondsen op naam, bij elkaar 80 miljoen euro groot. Vrijwel al dit geld is afkomstig uit schenkingen van oudere mensen en uiteraard uit legaten.

Naar verwachting zullen legaten en schenkingen in de komende decennia van steeds grotere betekenis worden voor de culturele wereld. Daar moet wel bij worden aangetekend dat er bij de erfstaten en schenkers een grote voorkeur bestaat voor de begunstiging van musea. Podiumkunsten zijn duidelijk minder populair, met de VandenEnde Foundation als grote uitzondering (bijna 10 miljoen euro per jaar) en de Turing Foundation als nieuwe ster. Een aantal vaak kleine fondsen steunt wel beginnende kunstenaars op het gebied van de klassieke muziek, helpt bij de aankoop van dure instrumenten of investeert in educatieve activiteiten. Steun voor het toneel is er nog maar heel beperkt.

De samenleving vergrijst. Dat is goed voor kunst en cultuur, maar dat zou beter tot uitdrukking moeten komen in het cultuurbeleid van de overheid en de publieksoriëntatie van de culturele aanbieders. Er zijn steeds meer ouderen en ze zijn beter opgeleid dan de ouderen van vorige generaties, ze hebben gemiddeld meer geld te besteden, ze blijven langer jong en actief, ze beschikken over tijd en ze zijn mobiel. Ze zijn ook kritisch, het aanbod moet goed zijn, maar het moet ook bij hen passen. Dat is de uitdaging.

Literatuur

- Broek, A. van den (et al.) (2009) *Cultuurbewonderaars en cultuurbeoefenaars. Trends in cultuurparticipatie en mediagebruik*. Den Haag: SCP.
- Broek, A. van den (2010) *FAQs over kunstbeoefening in de vrije tijd*. Den Haag: SCP.
- Campen, Cr. van (red.) (2008) *Grijswaarden. Monitor Ouderenbeleid 2008*. Den Haag: SCP.
- Commissie Goudswaard (2010). *Een sterke tweede pijler. Naar een toekomstbestendig stelsel van aanvullende pensioenen*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Claessen, J. (2010) 'Vermogensverdeling en vermogenspositie huishoudens'. In: *Socialeconomische trends*, nr. 2, 7-12.
- Huysmans, F. en J. de Haan (2010) *Alle kanalen staan open. De digitalisering van mediagebruik*. Den Haag: SCP.
- Knook, D. (2008) *Het Methusalem-mysterie. Vergrijzing: zegen of bedreiging?* Amsterdam/Rotterdam: Prometheus/NRC Handelsblad.
- Ploeg, R. van der (1999) *Cultuur als confrontatie. Uitgangspunten voor het cultuurbeleid 2001-2004*. Zoetermeer: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.
- Schnabel, P. (2010) 'Mecenaat voor de podiumkunsten'. In: *Kansen geven. Tien jaar VandenEnde Foundation 2001-2011*, 15-22.
- SCP/CBS (2010) *Armoedesignalement 2010*. Den Haag: SCP/CBS.